

УДК 821.161.2'04.02:7034] 82.0-17/-7

ПРИРОДА НАРОДНОЇ СМІХОВОЇ КУЛЬТУРИ І ЯВИЩЕ НИЗОВОГО БАРОКО В УКРАЇНІ

Лариса Семенюк

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
вул. Винниченка, 30а, Луцьк, 43000, Україна
ORCID iD: 0000-0002-6619-9695
nediljalar@gmail.com

У статті розглянуто зв'язки української барокової літератури низового стильового рівня зі специфічним народно-сміховим світоглядом українців. Мета дослідження полягає в з'ясуванні впливу традицій народної сміхової культури на змістові та образні особливості гумористично-сатиричних творів барокової епохи. Проаналізовано спостереження М. Бахтіна над природою сміхових обрядово-видовищних форм Середньовіччя, які проєктуються на народні обрядові дійства українців. У результаті дослідження встановлено, що для народного обрядового сміху характерні такі риси, як святковість, всенародність, універсальність, амбівалентність, життєствердність. Ці ознаки фольклорного світобачення позначилася і на творах низового бароко. Бурлескна творчість розглядається як мистецьке вираження специфічного бурлескного світобачення, тотожного народній сміховій культурі. У народній культурі сміх виступає універсальним об'єднуючим началом, вираженням повноцінного погляду на світ, альтернативою серйозному світогляду. Мета такого сміху – не деструкція, а поштовх до самовдосконалення. Сміх служить своєрідним стержнем, вісью народного та бурлескного світобачення та знаходить свій вияв як у творах фольклору, так і в літературній бурлескній творчості. Проаналізовано особливий тип народної сміхової образності, що вплинув на літературу низового бароко. Провідною його особливістю є зниження, приземлення, тобто переведення всього високого, духовного, ідеального в матеріально-тілесний план. Це стосується категорії святості та народних уявлень про матеріально-тілесні потреби людини. Доведено, що показ тілесних потреб у народній творчості та зразках низового бароко набуває комічного висвітлення, гіперболізується, хоча в цілому має позитивний, життєствердний, а не деструктивний характер. Новизна статті полягає у спробі аналізу бурлескно-травестійної спадщини у двох аспектах – у проєкції на основні структурні складові української народної сміхової культури та з огляду на специфіку бурлескного світобачення. Практичне значення дослідження полягає в тому, що наведені в роботі паралелі ілюструють діалог академічної бурлескної культури з народною сміховою творчістю в період Бароко.

Ключові слова: бароко; низове бароко; бурлескно-травестійна поезія; народна сміхова культура; сміхова образність.

Культура Бароко ось уже понад півстоліття привертає увагу дослідників різних галузей науки і мистецтва. Сьогодні важко знайти ділянку барокової творчості, яка б залишилася поза увагою дослідників. І все ж, на нашу думку, на маргінесі таких студій — чималий сегмент барокової літературної спадщини, позначеної дещо відмінними від класичних зразків барокового письма рисами, — так зване низьке, або низове бароко. Традиційно сюди зараховують вірші-травестії, вірші-орації, пародії, гумористично-сатиричні вірші, інтермедії до шкільних драм, побутову частину вертепу тощо. Ці твори свого часу вивчали В. Адріанова-Перетц, М. Возняк, І. Ісиченко, Б. Крися, Л. Махновець, О. Мишанич, Є. Нахлік, Г. Нога, В. Перетц, Г. Пехник, І. Франко та ін. Класичними в цій царині досліджень визнано праці М. Бахтіна «Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя і Ренесансу» (1965), де на широкому порівняльному матеріалі з'ясовано роль народних традицій у виникненні світової

класики, та «Рабле і Гоголь. Мистецтво слова і народна сміхова культура» (1973), у якій показано зв'язок повістей М. Гоголя з українським народно-святковим і ярмарковим життям. Починаючи з 80-х років минулого століття, вчені дедалі активніше розглядали бурлескно-травестійну творчість у контексті низової культури Бароко (праці Л. Тананаєвої, Г. Пехник, М. Шевчук, В. Шевчука), що дало змогу з'ясувати їх стильову специфіку, зумовлену межовим характером творення — між книжністю і фольклором. З-поміж ряду останніх публікацій, присвячених творам низового бароко, найвагомішою стала монографія Г. Ноги «Звичаї тії з давніх школярів бували... (Український святковий бурлеск XVII–XVIII століть)» (2001), автор якої зосереджується на особливостях поетики бурлеску в українській віршованій літературі XVII–XVIII ст.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена потребою поглиблення студій низових форм барокової літератури, зокрема шляхів

генези бурлескно-травестійних віршованих текстів, які, з одного боку, тяжіють до книжних традицій, а з другого — заглиблені в народно-сміхову практику українців. Розглядатимуться вияви основних структурних складників української народної сміхової культури у творах низового бароко та форми відображення в них народного сміху в аспекті бурлескного світобачення на основі порівняльної методології. Матеріалом дослідження, відповідно, обрані зразки бурлескно-травестійної поезії XVII–XVIII ст. (віршовані орації та травестії), що найбільш яскраво репрезентують культуру низового бароко, та різножанрові зразки українського фольклору в записах початку й середини XIX ст. (зібрання З. Доленги-Ходаковського, М. Гоголя, М. Номиса), які активно функціонували в часи Бароко та впливали на його офіційну й неофіційну (низову) культуру.

Новизна цієї статті полягає у спробі аналізу бурлескно-травестійної спадщини у двох аспектах — у проекції на основні структурні складники української народної сміхової культури та з огляду на специфіку бурлескного світобачення. Такий підхід поглибить сучасні уявлення про природу народної сміхової культури та витоки барокової бурлескної творчості.

Як відомо, культура Бароко мала кілька стильових рівнів: високий, середній і низький (або низовий). Відповідно, кожен із них пропонував власну інтерпретацію матеріалу та спосіб його художнього оформлення. Література низового стильового рівня формувалася як альтернатива високого бароко, його, так би мовити, «дзеркальне відображення». Насамперед це стосувалося манери подачі матеріалу, що підпорядковувалася джерельній базі. Якщо високе бароко зверталось до серйозних, авторитетних джерел, якими були Біблія, староотцівська література, то низове мало свій арсенал тем, мотивів, образів і художньо-виражальних засобів, що сполучав книжні та фольклорні елементи.

При цьому варто враховувати, що «схильність до фольклоризації», зближення з народним, низовим началом, як зауважують дослідники, була типовою рисою бароко загалом (Тананаєва, 1982, с. 37). Адаже один із домінуючих стилетворчих принципів бароко, на якому наголошував ще Д. Чижевський, — це поєднання протилежностей (1994, с. 239–240).

Будучи альтернативою високому бароко, низове бароко пропонувало ніби викривлене зображення предметів і речей (Кароль, 2016, с. 143). Його не влаштовував той арсенал «серйозних» засобів виразності, яким користувалися творці високого бароко. Відтак воно зверталось до сміху «як альтернативного, але цілком повноцінного способу відображення реальності» (Кароль, 2016, с. 143). Тому зрозуміти явище низового бароко в Україні можна лише крізь призму національної сміхової культури та з урахуванням світових (зокрема західноєвропейських) традицій цього явища.

Ще півстоліття тому М. Бахтін, розглядаючи особливості західноєвропейської народної сміхової культури у праці «Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя і Ренесансу», відзначав, що народний сміх і його форми — «найменш вивчена сфера народної творчості» (1990, с. 2). З того часу в цій ділянці фольклористики зроблено чимало (праці В. Балушка, О. Брициної, І. Головахи, М. Грицяя, І. Кімакович, С. Килимника, В. Проппа), однак і дотепер глибоке вивчення народних джерел сміхової культури українців — тема, що потребує пильної уваги науковців.

Спираючись на багаті європейські традиції народної сміхової культури, М. Бахтін виділив такі основні її структурні складники: 1. Обрядово-видовищні форми (святкування карнавального типу, різноманітні майданні сміхові дійства і т. п.). 2. Словесні сміхові твори (усні і письмові, у тому числі пародійні). 3. Різні форми і жанри фамільярно-майданного мовлення (божіння, клятви та ін.) (1990, с. 2–3).

На жаль, ми не маємо достатньо підстав говорити про обрядово-видовищні дійства давніх українців, оскільки в християнізованій Русі-Україні вони жорстоко переслідувалися. До нас дійшли літописні згадки про язичницькі «ігрища межі селами», «пляси» і «всілякі бісівські пісні», які піддавалися осуду книжниками-ченцями (Літопис руський, 1989, с. 9). Однак певні форми карнавальної культури існували і в давніх українців. Рудименти цих форм доносять до нас обряди календарно-обрядового й родинно-обрядового циклів, як-от: постановки різдвяних містерій, свято Маланки, ходіння з козою, вертепом, весняні розваги (наприклад волочильний, або волочечний, або обливаний понеділок), молодіжні розваги напередодні Василя та на свято Купала, розваги на молодіжних вечорницях і досвітках, численні весільні церемонії, що мали комічне забарвлення (перезва, викуп молодої, пироги) тощо. Збереглося в нас і поняття «ритуального сміху», яке пов'язують із первісною поховальною практикою.

Носіями та розповсюджувачами язичницької сміхової культури на теренах України-Русі були народні співці, гудці, скоморохи. Згадки про них маємо в найдавніших киеворуських літописах. І. Франко свого часу доводив існування народного язичницько-світського театру скоморохів (1980, с. 195).

Згідно з концепцією М. Бахтіна, уже на ранніх етапах розвитку культури існував подвійний аспект сприймання світу і людського життя: офіційне й карнавальне. Утім дослідник зазначив, що «серйозний і сміховий аспекти божества, світу і людини були, ймовірно, однаково священними, однаково, так би мовити, «офіційними»» (1990, с. 3). Так, похоронний обряд українців донедавна включав і оплакування покійного, і веселощі в його присутності. Тяглість цієї обрядової практики

підтверджує М. Грушевський, який стверджує, що «поминальна відправа не оберталась в межах самого голосіння, а переходила до різних пісень “сатанинських”, себто передхристиянського характеру, і сумна частина поминок перемінялась в забаву, яка періодично відновляла похоронну тризну» (1993, с. 47). Про добре збереження в народі цього язичницького обряду говорить той факт, що М. Коцюбинський ще на початку ХХ ст. був свідком такого похорону на Гуцульщині й детально описав його в повісті «Тіні забутих предків».

Чимало обрядово-видовищних дійств давніх українців і дотепер пов'язані з обрядовим рядженням. Рядженими вважалися традиційні учасники деяких календарних обрядів — Дід, Баба, Чорт, Маланка, Козак, Солдат, Лікар, Коза та ін. Під час магічно-ритуальних дійств вони користувалися словесними й невербальними засобами, жартами, сміхом. При цьому сміхові надавалося сакральне значення: він мав впливати на природу, родину, господарство. Це була, за словами Н. Кириленко, «архаїчна язичницька модель карнавалізації дійсності» (2016, с. 121).

Варто згадати й ляльковий вертеп, з яким виступали на ярмарках, міських і сільських майданах, а частіше ходили по хатах у святкові дні. Якщо в Західній Європі він функціонував як церковне дійство, то у східнослов'янській традиції від самого початку був тісно пов'язаний із театрално-видовищною культурою. Вертепне дійство супроводжувалося танцями та піснями. Поруч із ляльковим вертепом побутував специфічний живий фольклорний театр, відомий під назвами «Королі», «Ангели», «Пастирі» тощо. Є підстави вважати, що традиційні рядження та вертеп відображали як реальний світ соціально-побутових відносин, так і своєрідний карнавалізм деяких сторін життя українця.

У давнину ці та інші ритуали виконували важливі релігійно-магічні функції, але з часом видозмінилися, перетворившись на веселу розвагу, маскарад, що радше нагадує імітацію давніх обрядів.

Безперечно, такої розвинутої святково-карнавальної культури, яка сформувалася на Заході в період середньовіччя і Ренесансу, давня Русь-Україна не мала, проте навіть згадані вище обрядово-видовищні дійства говорять про існування в давніх українців достатньо розвинутої сміхової традиції.

Найвідомішими з-поміж жанрів словесної сміхової творчості наших предків слід вважати анекдоти, жартівливі й танкові пісні, сороміцький фольклор. Твори з елементами комічного входять до структури багатьох календарних і родинних обрядів. Первісно вони, очевидно, не мали такої семантики, однак із часом утратили давній зміст і набули іншого, менш серйозного, забарвлення. Такими можна вважати, наприклад, народні твори, приурочені до святкування Щедрого вечора.

Тут часто зустрічається образ пирогів, які вважалися жертвовною стравою цього свята, що символізувала новонароджений місяць. Вони були обов'язковим викупом для персонажів драматизованого дійства (Лановик, 2006, с. 129). Однак у пізнішій обрядовій практиці такі тексти стали сприйматись як жартівливі, як формули випрошування винагороди, що нагадують пізнішу практику «миркування»: «Я щедрик, Петрик, дайте вареник, / Грудочку кашки, кольцо ковбаски», «Коляда-колядице, / Дайте мачку і кутици, / А се не дасте, одкажіте, / Моїх ножок не томіте» (Дей, 1974, с. 157).

Інші твори вже початково мали функцію гумористичну і в цій ролі дійшли до нашого часу. Такими є весільні жартівливі та насмішливі пісні — передирки поміж дружками і дружбами, свахами й сватами, насмішки зі старостів, бояр, музикантів. Переважно жартівливо-гумористичний зміст мають також короткі одно- і двострофові танкові (танечні) пісні — різного роду коломийки, шумки, козачки, краков'яки, частушки, гопачки, дрібушки тощо.

Однак найпоширеніший різновид пісенної сміхової творчості українців, у якому переважає комічний спосіб відображення життєвих явищ, — це сатирично-гумористичні пісні. Вони «торкаються різних тем — від комічних життєвих ситуацій і до зовсім невеселих подій, на які люди пробують подивитися з іронією» (Лановик, 2006, с. 334). У них колоритно, з непідробним гумором описуються пригоди залицяльників-невдах, сусідів, кумів, п'яниць, ледарів. Подібні пригоди персонажів з народного середовища (школярів, бурсаків) є поширеною темою гумористичної поезії XVII–XVIII ст.

У народних сатирично-гумористичних піснях українців, як і в поезії низового бароко, висміюються шкідливі звички й вади людей, негативні риси характеру: скупість, заздрість, ледарство, пияцтво, непорозуміння між батьками і дітьми, чоловіками і жінками, кумами, родичами (Дей, 1985, с. 123–152). Над недоліками людської натури так само в жартівливому тоні кепкують і автори бурлескної поезії періоду Бароко: «І так з лиха голова дуріє, / Хоч нерада душа, та говіє, / А через неповольнії пости / Посхли у мене жили і кості»; «Та Ірод так злякався, / Що аж укалявся, / Почувши ті слова. / Побілів, як глина, / Тече з рота слина, / А речі зовсім нема» (Мишанич, 1983, с. 130, 152).

Помітне місце гумористичних творів і у фольклорній прозі українців. Це різні веселі оповідання, жарти, бувальщини, небилиці та, звісно ж, анекдоти. Саме в цих зразках виявляється багатий арсенал української сміхової культури, невичерпного гумору. Вони не тільки гумористично висміюють ті чи ті прояви дійсності, а й не раз сатирично викривають істотні недоліки, засуджують брехунів, п'яниць, ледарів. Оповідна манера фольклорної прози позначилася й на деяких

творах бурлескно-травестійної та гумористично-сатиричної літератури XVII–XVIII ст., де колоритно описуються пригоди мандрівних студентів («Христос народився, ба, правда, воскрес», «Хочу вас, панове, чогось іспитати»), завзятого козака («Пекельний Марко») чи недобросовісного священика («Отець Негребецький»).

Зауважимо також, що в мовленні українців, як і в європейській традиції в цілому, сформувалися різні жанри коротких та влучних форм вислову на зразок прислів'їв, приказок, примовок, клятв, прокльонів, побажань, привітань, каламбурів, тостів, загадок і под., що є частиною народної сміхової культури. М. Бахтін іменує їх «динамічними формулами відвертої правди» (1990, с. 16). Багато народних паремій увібрали в себе елементи комічного. До прикладу: «Упертий гірше свині»; «Вередує, як у греблі біс»; «Шпетить на всю губу»; «Не хоче, як коза сіна»; «Брехня в вічі коле»; «Свій своєму не ворог»; «Уговор паче грошей» (Номис, 1993, с. 71, 72, 87, 114, 146, 195, 219). Деякі з подібних афористичних висловів з арсеналу народної сміхової культури увійшли до контексту жаргівливих творів XVII–XVIII ст.: «зубами, як возом, затиркочу»; «наш дяк зубами скрегоче»; «ні мислю, ні ухом не суну», «Чорти драли матір вашу!», «занесло лихо»; «збрехав, як пес», «без вісті згубла» та ін. (Мишанич, 1983, с. 126, 127, 128, 137).

Дуже цікавими видаються спостереження М. Бахтіна над природою сміхових обрядово-видовищних форм середньовіччя, які проектується на народні обрядові дійства українців. Перш за все дослідник вважає їх відмінними від художньої театральної форми: це ніби реальна форма самого життя, яку не просто розігрували, а якою жили насправді. Інша суттєва особливість сміхових обрядово-видовищних форм середньовіччя, за М. Бахтіним, — це святковість. Офіційні релігійні й державні свята були позбавлені тих притаманні народним святам, тому й не могли заступити їх цілком. Властивими природі карнавальсько-обрядового сміху дослідник вважає також всенародність, універсальність та амбівалентність (1990, с. 4–7). На його думку, прадавній карнавальний сміх «веселий, тріумфальний і — одночасно — іронічно-саркастичний, він і заперечує і стверджує, і хоронить та відроджує» (1990, с. 7).

«Сміховий аспект світовідчуття, тотожний народній сміховій культурі», сучасна українська дослідниця Т. Бовсунівська характеризує терміном «бурлескне світобачення» (2001, с. 87). Частиною, мистецьким вираженням цього універсального поняття є, на думку вчених, бурлескна творчість (Кароль, 2016, с. 145). Бурлескне світобачення, маючи різноманітні складники та форми прояву, чи не найповніше реалізується завдяки категорії сміху. Саме сміх, як стверджують дослідники, служить своєрідним стержнем, віссю народного й бурлескного світобачення та проявляється

як у творах фольклору, так і в літературній бурлескній творчості (Кароль, 2016, с. 146). Тож є потреба з'ясувати природу цього сміху та його вияви в народній і книжній бурлескній культурі.

Спираючись на погляди М. Бахтіна, сучасні культурологи відзначають, що в народній культурі сміх виступає «універсальним об'єднуючим началом», «вираженням повноцінного погляду на світ, альтернативою “серйозному” світогляду» (Кароль, 2016, с. 146–147). Народний сміх, «життєствердний за своєю природою, пробуджує в людині лише позитивні емоції», його мета — «не деструкція, а поштовх до самовдосконалення» (Кароль, 2016, с. 147). Простодушність, доброзичливість і щирість як прикметні ознаки національного гумору українців виділяють О. Бріцина та І. Головаха. На їхню думку, український гумор вирізняється тим, що в ньому мало руйнівної рефлексії, чорного сарказму, переважають добродушність, самоіронія й життєствердний почин (2005, с. 11). Українська література низового бароко перейняла від народної сміхової культури більшість зазначених рис, підпорядкувавши їх зображальним принципам бурлескної культури.

Зразки гумористично-сатиричної літератури XVII–XVIII ст. містять різноманітні сюжетні мотиви й образи, пов'язані зі сміховою культурою українців. Провідною особливістю народної творчості М. Бахтін вважає зниження, приземлення, тобто переведення всього високого, духовного, ідеального в матеріально-тілесний план (1990, с. 12). Передусім це стосується категорії святості. Народне світобачення наділяло божественних осіб людськими рисами й потребами, що сприймалося цілком органічно. Такими, наприклад, постають Бог і Диявол (Лукавий) в одному із космогонічних переказів, опублікованих Г. Булашевим: «Одного разу дав Бог Лукавому пучку землі і звелів, щоб він кинув цю пучку на порожнє місце. Кинув Лукавий — і з неї утворилася та земля, на якій ми тепер живемо. З тієї пучки, яку дав йому Бог, Лукавий не забув і для себе приховати трошки землі за нігті. Як тільки відійшов од нього Бог, одразу ж виколупав з-під нігтів порошок землі і кинув їх “на простір”. Із того праху постали нібито плазуни і всяка нечисть, що розлізлась по землі» (1993, с. 71).

Досить вільне поводження з об'єктами святості позначилося й на творах низового бароко, особливо на різноманітних віршованих травестіях: тут Бог, як і людина, долає щоденні негаразди, веселиться у свята й сумує в нещасті, потребує їжі, одягу; свята, ангели й архангели, як і прості люди, п'ють, веселяться, розважаються в шинку; біблійні персонажі (Адам з Євою, святий Йосип та ін.) потрапляють у кумедні ситуації. Показовим є сюжет «Пісні на Різдество Христово», де біблійний Юзеф (Йосип) разом зі своєю шкапою застрягає в багнюці, йому допомагають подорожні, проте через надмірні зусилля відривають кобилі хвоста (Мишанич, 1983, с. 146–147).

Зразкам народної сміхової культури притаманний надмірний, часом гіпертрофований показ матеріально-тілесних потреб людини, здорової сили та фізичної енергії людини. Так, у діалогічній гаївці, де хлоп'ячий і дівочий хори передражняють один одного, дівчата співають: «Бо дівочья краса, / Як весняная роса — / У меду та потопає, / А у вині та виринає», а «...парубочья краса, / Як зимняя роса, — / В смолі потопає, / В дьогті виринає» (Дей, 1974, с. 77). Цими характеристиками підкреслюються живучість, фізична сила. Подібні сцени мають здебільшого позитивний, життєствердний характер, як-от у жартівливій пісні «Да не люблю я ні Стецька, ні Грицька»: «Тільки люблю Василечка, — / В Василечка вся силечка, / В його є і ще й буде, / Іще к тому роздобуде, / Василечко роздобуде!» (Дей, 1974, с. 568).

Схожі характеристики тілесності в її позитивному сенсі демонструють і зразки низового бароко: «Або ж не врода? Так теж і особа, і чуприна цалковата! / Така тільки була у мого небіжчика тата» (Мишанич, 1983, с. 141). Однак частіше пропонуються гіперболізовані, з елементами гротеску, характеристики тілесності: «Ба чомусь ми ся і черево одуло — / Либонь тут празник у когось почуло!» (Мишанич, 1983, с. 132) або «Треба дубовим суком спину шмарувати, / А трясуціся руки у сук ізв'язати. / Голова ж, которая как не розпадеться, / Монистом желізним та ж да прикується!» (Мишанич, 1983, с. 183).

Одна з основних сюжетних сфер народної сміхової творчості — їжа й пов'язані з нею ритуали. У народній свідомості любов до їжі розглядається як позитивна ознака. Це демонструють такі народні приповідки: «Їж ячне, так як смачне», «Не ївши — легше, поївши — лучче», «Роби до поту, а їж ув охоту», «Хліб серце укріпить» (Номис, 1993, с. 67, 248, 251) і под. Однак надмірна зажерливість чи непомірність у їжі різко критикуються: «Усього хліба не переїси», «Миска пори не знає: скільки лий, то все буде їсти», «Їсть так, що аж ніс гнеця», «Їсть не в себе», «Сласная їда — животу біда», «Наївся по саму зв'язку» (Номис, 1993, с. 247, 248, 250) і под.

Різноманітні прояви й потреби людського тіла піддаються сміховому висвітленню і в різножанрових текстах низового бароко. Йдеться про прагнення до насичення їжею, напоями, чуттєвими насолодами тощо. Як і у фольклорі, подається це в надзвичайно перебільшеному, гіпертрофованому вигляді. Так, у різдвяному вірші «Христос народився, щоб мир веселився...» праведний Йосиф, який тут іменується по-сільському Їськом, вітає східних мудреців, як заведено в українському селі, підносячи «по кухлику варенухи, по каганцю сивухи» (Мишанич, 1983, с. 150). Марко з однойменного вірша («Пекельний Марко»), потрапивши на гостину до чортів, «горілку з люципером хлище» (Мишанич, 1983, с. 191). Проте найколеритніше гастрономічна тема представлена в бурлескних віршованих ораціях

мандрівних спудеїв. Недаремно Л. Махновець зазначав:

Про що б не розповідали школярі у цих творах, вони неодмінно звертали мову на прохання їжі, на жебрання. Сама тема їжі розроблялася на всі лади, з такою кількістю комедійних ходів, ситуацій, жанрових сцен, нерідко засобами такої оригінальної фантастики і гіперболізації, що доводиться лише дивуватися невичерпній вигадливості авторів цих однотемних віршів. (1959, с. 19)

У таких текстах постають цілі світи і царства з гастрономічною світобудовою, пейзажами, архітектурою, погодою:

Привандрував я до міста Козина,
Аж там школа пирогами накривана.
А почав дощ на мене сметаний іти,
А я, неборак, почав рот підкладати.
Аж зараз почав іти і пироговий град,
І тій пригоді барзо був рад.
(Мишанич, 1983, с. 136).

Ще одна тема матеріально-тілесного порядку, що знайшла відображення в народній творчості, — це гроші чи інша винагорода. Особливо активно вона обігрується в таких народнопісенних жанрах зимового циклу, як колядки, щедрівки, посівальні пісні та примовки. Тут дрібні гроші («п'ятак», «п'ятачок»), а також плата харчами (ковбасою, варениками, паляницею) виступають формою винагороди за побажання, а самі тексти у виконанні дітей набувають іронічного забарвлення. Характерні кінцівки із проханням дати «плату» за величання містять також весняні величальні пісні — риндзівки, що виконувалися під час волочільного обряду (Лановик, 2006, с. 153).

Подібний підхід до грошей (чи іншої винагороди, наприклад харчання), але вже як до об'єкта «миркування» (прохання милостині), спостерігаємо й у творах низового бароко. Гроші як матеріальне втілення подяки від слухачів у бурлескних текстах несуть функцію комічного, хоча вже з нотками гумористично-сатиричними: «Я от вас не веле прошу — / Тільки по єдном грошу»; «Приходять свята, альбо вже і настали — / Принаймні би-сьте нам хоч по грошу дали!»; «А за сію вість / Дайте кобасок шість! / Теє вам повідаю / І з празником поздоровляю» (Мишанич, 1983, с. 126, 131, 145).

Ще одна грань сміхової матеріально-тілесної образності в народній творчості українців стосується різноманітних хвороб, навіть смерті. У мові фольклорних текстів вони функціонують як складники прокльонів, побажань тощо: «Бодай ся когут збудив, / Що мене рано збудив», «Бодай тебе, дівчинонько, / Паралюш нарушив», «На воротах повіся / Та ісчезни, пропади / І до мене не ходи» (Дей, 1974, с. 561–562). Подібні

вислови трапляються і в текстах обрядового фольклору. Наприклад, в одній із сатирично-гумористичних гаївок, яка колись сприймалася всерйоз і мала магічне значення, з іронією говориться про те, як мати хоче насильно віддати дочку заміж, але та відмовляється через вади женихів: «А той перший ходить кривоверхий», «А той другий — / собака моругий», «А той третій ходить кривоплечий», «А той п'ятий ходить кривоп'ятий» і так до дев'яти (Дей, 1974, с. 71).

У бурлескно-травестійній поезії тема хвороб обігрується особливо колоритно, пристрасно та з багатьма натуралістичними деталями. Ось як змальовано покарання Ірода за смерть віфлемських дітей у «Різдвяній вірші»:

Бог послала кару
На Ірода-нечупару
За дитячу невинну кров.
В голові зашуміло,
В животі забуркотіло,
Як сосновий ліс.
Йому дуже замутило,
Коло серця нудило,
Бо приступив до серця біс.
Коло очей позеленіло,
Під ном почорніло,
Мов у собаки під хвостом;
Очі позападали,
Ковтуни в чубі встали,
Щоб не ганявся за Христом.
(Мишанич, 1983, с. 152–153).

Наведені паралелі ілюструють діалог академічної бурлескної культури з народною сміховою творчістю, який виявився дуже плідним у період Бароко і підтвердив свою продуктивність на наступних етапах розвитку української літератури.

Як показує проведене дослідження, традиції народної сміхової культури мали помітний вплив на генезу, змістові, образні та художньо-виразальні особливості творів низового бароко. Йдеться про такі її структурні частини, як обрядово-видовищні дійства давніх українців, жанри словесної сміхової творчості наших предків (анекдоти, жартівливі й танкові пісні, сороміцький фольклор) і жанри малих форм вислову на зразок прислів'їв, приказок, примовок, клятв, прокльонів, побажань, привітань тощо. На творах низового бароко позначилась природа народного обрядового сміху, яку визначають такі риси, як святковість, всенародність, універсальність, амбівалентність, життєствердність. Ці ознаки обрядового сміху вплинули на бурлескне світобачення творців низового бароко, завдяки чому в бурлескно-травестійній творчості сформувався особливий тип сміхової образності, що генетично тяжіє до фольклору та засвідчує десакралізацію літературної творчості в низовій культурі Бароко.

Подальші дослідження взаємозв'язків народної та бурлескної сміхової культури можуть стосува-

тися дискусійного питання про зворотний вплив барокових літературних творів на фольклор, зокрема поповнення його за рахунок таких зразків.

Покликання

- Бахтин, М. (1990). *Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. Москва: Новый мир.
- Бовсунівська, Т. (2001). *Історія української естетики першої половини XIX століття*. Київ: Видавничий дім Д. Бурого.
- Бріцина, О., & Головаха, І. (2005). Карнавал революції. *Критика*, 3, 17–19.
- Булашев, Г. (1993). *Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування*. Київ: Довіра, 1993.
- Грушевський, М. (1993). *Історія української літератури* (Т. 1). Київ: Либідь.
- Дей, О. (Упор.). (1974). *Українські народні пісні, в записах Зоріана Доленги-Ходаковського: з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся*. Київ: Наукова думка.
- Дей, О. (Упор.). (1985). *Народні пісні в записах Миколи Гоголя*. Київ: Музична Україна.
- Кароль, М. (2016). Християнська тематика в українських гумористично-сатиричних творах епохи Бароко і прояв у них бурлескного світобачення. *Часопис Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського*, 1(30), 143–154.
- Кириленко, Н. (2016). Еволюційний характер народного гумору як національного коду українців. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (Літературознавство)*, 1(17), 120–123.
- Лановик, М., & Лановик, З. (2006). *Українська усна народна творчість* (4-ге вид.). Київ: Знання-Прес.
- Літопис руський* (1989). Київ: Дніпро.
- Махновець, Л. (1959). Гумор і сатира наших предків. У Л. Махновець (Упор.), *Давній український гумор і сатира* (с. 5–40). Київ: Державне видавництво художньої літератури.
- Мишанич, О. (Упор.). (1983). *Українська література XVIII ст. Поетична творчість. Драматичні твори. Прозові твори*. Київ: Наукова думка.
- Номис, М. (Упор.). (1993). *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Київ: Либідь.
- Тананаева, Л. (1982). О низовых формах в искусстве Восточной Европы в эпоху барокко (XVII–XVIII вв.). В *Примитив и его место в художественной культуре Восточной Европы Нового и Новейшего времени* (с. 29–43). Москва: Наука.
- Франко, І. (1980). До історії українського вертепу XVIII в. У І. Франко, *Зібрання творів у 50 томах* (Т. 36, с. 170–210). Київ: Наукова думка.
- Чижевський, Д. (1994). *Історія української літератури: від початків до доби реалізму*. Тернопіль: Феміна.

References (translated and transliterated)

- Bakhtin, M. (1990). *Rable i narodnaja kul'tura srednevekov'ja i Renessansa* [Rabelais and the folk culture of the Middle Ages and the Renaissance]. Moscow: Novyj mir.
- Bovsunivska, T. (2001). *Istoriia ukrainskoi estetyky pershoi polovyny XIX stolittia*. [History of Ukrainian aesthetics of the first half of the XIX century]. Kyiv: Vydavnychyi dim D. Buraho.
- Britsyna, O., & Holovakha, I. (2005). *Karnaval revoliutsii [Carnival of the Revolution]*. *Krytyka*, 3, 17–19.
- Bulashev, H. (1993). *Ukrainskyi narod u svoikh lehendakh, relihiinykh pohliadakh ta viruvanniakh. Kosmohonichni ukrainski narodni pohliady ta viruvannia* [Ukrainian people in their legends, religious beliefs and beliefs. Cosmogonic Ukrainian folk beliefs and beliefs]. Kyiv: Dovira.
- Chyzhevskyy, D. (1994). *Istoriia ukrainskoi literatury: vid pochatkiv do doby realizmu*. [History of Ukrainian literature: from the beginning to the time of realism]. Ternopil: Femina.
- Dei, O. (Ed.). (1974). *Ukrainski narodni pisni, v zapysakh Zoriana Dolenhy-Khodakovskoho*. [Ukrainian folk songs recorded by Zorian Dolenha-Khodakovskyy]. Kyiv: Naukova dumka.

- Dei, O. (Ed.). (1985). *Narodni pisni v zapysakh Mykoly Hoholia* [Folk songs in the records of Nikolai Gogol]. Kyiv: Muzychna Ukraina.
- Franko, I. (1980). Do istorii ukrainskoho vertepu XVIII v. [To the history of the Ukrainian vertebrae of the eighteenth century]. In I. Franko, *Zibrannia tvoriv u 50 tomakh* (Vol. 36, 170–210). Kyiv: Naukova dumka.
- Hrushevskiy, M. (1993). *Istoriia ukrainskoi literatury* [History of Ukrainian Literature] (Vol. 1). Kyiv: Lybid.
- Karol, M. (2016). Khrystyianska tematyka v ukrainskykh humorystychno-satyrychnykh tvorakh epokhy Baroko i proiav u nykh burlesknogo svitobachennia [Christian themes in the Ukrainian comic and satirical works of the Baroque era and the manifestation of them in the Burlesque worldview]. *Chasopys Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy im. P. I. Chaikovskoho*, 1(30), 143–154.
- Kurylenko, N. (2016). Evoliutsiyniy kharakter narodnoho humoru yak natsionalnoho kodu ukrainsiv [Evolutionary character of folk humour as the national code of Ukrainians]. *Naukovyi visnyk MNU imeni V. O. Sukhomlynskoho. Filolohichni nauky (Literaturoznavstvo)*, 1(17), 120–123.
- Lanovyk, M., & Lanovyk, Z. (2006). *Ukrainska usna narodna tvor-chist* [Ukrainian oral folk art] (4th ed.). Kyiv: Znannia-Pres.
- Litopys ruskyi* [Chronicle of the Rus]. (1989). Kyiv: Dnipro.
- Makhnovets, L. (1959). Humor i satyra nashykh predkiv [Humor and satire of our ancestors]. In L. Makhnovets (Ed.), *Davnii ukrainskyi humor i satyra* (pp. 5–40). Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. P. 5–40.
- Myshanych, O. (Ed.). (1983). *Ukrainska literatura XVIII st. Po-etychna tvorchist. Dramatychni tvory. Prozovi tvory* [Ukrainian literature of the XVIII century. Poetic creativity Dramatic works. Prose works]. Kyiv: Naukova dumka.
- Nomys, M. (Ed.). (1993). *Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe* [Ukrainian sayings, proverbs etc.]. Kyiv: Lybid.
- Tananaeva, L. (1982). O nizovyh formah v iskusstve Vostochnoj Evropy v jepohu barokko (XVII–XVIII vv.) [On grass-roots forms in the art of Eastern Europe in the Baroque era (XVII–XVIII centuries)]. In *Primitiv i ego mesto v hudozhestvennoj kul'ture Vostochnoj Evropy Novogo i Novejshego vremeni* (pp. 29–43). Moscow: Nauka.

THE NATURE CULTURE OF POPULAR LAUGHTER AND THE PHENOMENON OF LOW CULTURE (THE BAROQUE PERIOD) IN UKRAINE

Larysa Semenyuk

Lesya Ukrainka Eastern European National University, Ukraine

The article deals with the connections of the Ukrainian low culture literature during the Baroque period with the specific culture of popular laughter of Ukrainians. The Aim of the Study is to show the influence of the popular laughter culture traditions on features of humorous satirical works of the Baroque period. The observations of M. Bakhtin on the nature of funny and spectacular rituals of the Middle Ages, which are projected onto the folk ceremonial events of Ukrainians, are analyzed. In the results of the study it is established that for folk ritual of laughter, such features as festivity, nationality, universality, ambivalence, life-affirmation are characteristic. The features of the folklore worldview which affected the works of low culture during the Baroque period are found out. A burlesque creativity is seen as an artistic expression of a specific Burlesque worldview, identical to the culture of popular laughter. In folk culture, laughter serves as a universal unifying source, an expression of a full-fledged worldview, an alternative to a serious outlook. Its purpose is not destruction, but a push to self-improvement. Laughter serves as a core of the folk and the burlesque worldview and finds expression both in the works of folklore, and in literary burlesque creativity. A special imagery of laughter that influenced the low culture during the Baroque period is analyzed. Its leading feature is reduction of all high and spiritual needs to material and physical. That is why the category of holiness, the material and physical needs are analyzed. It is proved that the display of bodily needs in the folk art and the low culture is comic, hyperbolized, although generally positive, life-affirming. The study originality is connected with an attempt to analyze the burlesque heritage in two aspects: in the projection on the main structural components of the Ukrainian popular laughter culture and in view of the burlesque worldview specifics. The practical significance is in illustration the connections between the academic Burlesque culture and the culture of popular laughter during the Baroque period.

Keywords: Baroque; low culture; burlesque and travesty poems; culture of popular laughter; imagery of laughter.

ПРИРОДА НАРОДНОЙ СМЕХОВОЙ КУЛЬТУРЫ И ЯВЛЕНИЕ НИЗОВОГО БАРОККО В УКРАИНЕ

Лариса Семенюк

Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки, Украина

В статье рассмотрены связи украинской барочной литературы низового стиливого уровня со специфическим народно-смеховым мировоззрением украинцев. Цель исследования состоит в демонстрации влияния традиций народной смеховой культуры на содержательные и образные особенности юмористически-сатирических произведений барокковой эпохи. Проанализированы наблюдения М. Бахтина над природой смеховых

обрядово-зрелищных форм Средневековья, которые проецируются на народные обрядовые представления украинцев. В следствии исследования установлено, что для народного обрядового смеха характерны такие черты, как праздничность, всенародность, универсальность, амбивалентность, жизнеутверждение. Эти признаки фольклорного мировоззрения сказались и на произведениях низового барокко. Бурлескное творчество рассматривается как художественное выражение специфического бурлескного мировоззрения, тождественного народной смеховой культуре. В народной культуре смех выступает универсальным объединяющим началом, выражением полноценного взгляда на мир, альтернативой серьезному мировоззрению. Цель такого смеха — не деструкция, а толчок к самосовершенствованию. Смех служит своеобразным стержнем, осью народного и бурлескного мировоззрения и находит свое выражение как в произведениях фольклора, так и в литературном бурлескном творчестве. Проанализирован особый тип народной смеховой образности, повлиявший на литературу низового барокко. Главной его особенностью является снижение, приземление, то есть перевод всего высокого, духовного, идеального в материально-телесный план. Это касается категории святости и народных представлений о материально-телесных потребностях человека. Доказано, что изображение телесных потребностей в народном творчестве и образцах низового барокко имеет комическое освещение, гиперболизируется, хотя в целом имеет положительный, жизнеутверждающий, а не деструктивный характер. Новизна статьи — в попытке анализа бурлескно-трагического наследия в двух аспектах — в проекции на основные структурные составляющие украинской народной смеховой культуры и ввиду специфики бурлескного мировоззрения. Практическое значение исследования состоит в том, что приведенные в работе параллели иллюстрируют диалог академической бурлескной культуры с народным смеховым творчеством периода Барокко.

Ключевые слова: барокко; низовое барокко; бурлескно-трагическая поэзия; народная смеховая культура; смеховая образность.

Стаття надійшла до редколегії 26.12.2018